

Михайло Юрій, Микола Алексієвць
РУХ НЕЗГІДНИХ ЯК ВІДРОДЖЕННЯ НЕСКОРОНОГО МЕНТАЛІТЕТУ
УКРАЇНЦІВ

У статті йде мова про рух спротиву шістдесятників, дисидентів, правозахисників тоталітарному більшовицькому режиму і намагання відновити деформований менталітет українців.

Ключові слова: менталітет, тоталітаризм, дисиденти, шістдесятники, правозахисники.

Великим і жорстоким випробуванням ментальності українців стала Друга світова війна, яка завдала їм глибоку морально-психологічну травму, призвела до мільйонних втрат нації, засвідчила нові форми національного руху опору гітлерівському та сталінському режимам. Советська окупація та інтеграції до складу СРСР Галичини, Волині, Буковини і Закарпаття, попри насильницький характер, супроводжувалась збиранням українських земель в одній державі, закладанням основ для повернення до соборності. Все це за інших умов могло сприяти консолідації української нації, але цей процес наштовхнувся на шалений опір тоталітарного режиму, що спричинило розгортання нового етапу національно-державницького спротиву, появу таких форм як рух шістдесятників, дисидентів і правозахисників, спрямований на підірвання і демонтаж Радянського Союзу та відновлення державної незалежності України.

Тоталітарно-репресивний режим в СРСР вважав, що голод 1932–1933 і 1946–1947 рр., масові репресії і депортації, війна 1941–1945 рр., погром націоналістичного підпілля, переслідування української інтелігенції в повоєнні роки настільки обезкровили українську націю, що вона вже неспроможна піднятися з колін і чинити спротив. Однак ці сподівання виявилися марними: влада недооцінила ментальність українців, їх нескореність і відданість національній ідеї. Так звана хрущовська “відлига”, критика культу особи Й. Сталіна, часткова лібералізація суспільно-політичного життя, повернення із заслань частини учасників українського руху опору дали поштовх новому етапу національно-визвольної боротьби на землях України, який у широкому розумінні можна кваліфікувати як рух незгідних з політикою влади або дисидентський. З погляду ментальності – це був вияв морального спротиву національно-свідомої частини українського суспільства тоталітарному режиму.

На відміну від демократичних європейських країн і США, в яких відкрите критичне ставлення до влади є традиційним, радянський режим добивався, щоб відсоток згідних з його політикою складав сто відсотків. Тут можна згадати майже стовідсоткову “підтримку” кандидатів від блоку комуністів і безпартійних на виборах до Верховної Ради СРСР. Вся попередня історія засвідчувала, що кожен незгідний щезав вночі або і вдень, нерідко назавжди як ворог народу, контрреволюціонер, шкідник, опозиціонер або буржуазний націоналіст. У китайському світі, як писав Карл Вітфогель, автор книги 1957 р. “Азійський деспотизм” було ще гірше [3], ця книга про азійський спосіб виробництва і

комуністичний тоталітаризм. Йдеться про те, щоб біле назвати білим навіть тоді, коли воно чорне. Страх бути співучасником і свідком вираження якихось антидержавних поглядів і не донести одразу ж у відповідні інстанції, не засудити одразу ж, і опинитися під загрозою звинувачення у співучасті – ось що турбує і пригнічує людину в тоталітарній системі, деформує її свідомість..

Ось чому в умовах, коли монолітність комуністичної тоталітарної системи, враженої загостренням внутріпартійної боротьби після смерті Сталіна за спадкоємність влади, захиталася, почала давати збій, коли загроза суттєво ослабла, зароджується дисидентський рух, тобто рух незгідних з офіційними суспільно-політичними доктринами, принципами політичного укладу, внутрішньою і зовнішньою політикою, з ідеологією режиму.

Дисидентство звернуло на себе увагу ще перед XX з'їздом КПРС, коли почалася вибіркова реабілітація жертв сталінських репресій, з'явилися ознаки поверхневої лібералізації режиму, інакодумство отримало деякі можливості для прояву. Опозиційні настрої були простимульовані у доповіді М. Хрущова “Про культу особи Й. Сталіна”, в листі ЦК КПРС до партійних організацій “Про посилення політичної роботи партійних організацій в масах і перешкоджання вилазок антирадянських, ворожих елементів” (від 19 грудня 1956 р.) і в аналогічних “закритих листах”, які з метою засудження культу особи, а відтак антипартійної групи Маленкова, Молотова і Кагановича надсилалися партійним організаціям.

Термін “дисиденти” (від лат. *dissidens* – незгідний, “ті, що сидять окремо”) спочатку вживався у середньовічній церковній мові для позначення еретичних сект, пізніше почав трактуватися як апофатичне самовизначення стосовно опонента дискусії. Основним опонентом і адресатом дисидентського слова була влада. Першопочаткова комунікація з владою справді переслідувала мету переконання. Ліберально налаштована радянська інтелігенція, що сприйняла антисталінський пафос XX з'їзду і повірила у відверте прагнення влади до оновлення і змін, виявляла готовність вести діалог. Переконання влади – це своєрідна спроба радянського інтелектуального співтовариства знайти Себе в Іншому – інтелігента у владі, що свідчить про двосторонній процес, який відбувався в умовах “відлиги”. З одного боку, інспіровані XX з'їздом суспільні процеси десталінізації створювали ілюзію близькості прагнень влади і ліберальної інтелігенції до змін. З іншого, радянська освічена спільнота почала репрезентувати себе як самостійного учасника соціальної комунікації – інше “Я”, відмінне від “Я” влади. Іншими словами, з початком епохи “відлиги” в умовах послаблення репресій і тотального контролю в середовищі інтелектуальної спільноти активізується процес внутрішньогрупової консолідації через вироблення моделей ідентифікації, певною мірою конкуруючих з моделями, легітимованими владою, і мови, що порушувала право на монополію останньої.

Дисидентський рух в Україні розгортався за умовно чотирма спрямуваннями: національно-культурницький, політичний, правозахисний і релігійний. Спільною для них була українська забарвленість, яка виявлялася по-різному. Євген Сверстюк, один із найяскравіших представників покоління шістдесятників, філософ і літописець, справжній моральний авторитет України так характеризував головний, світоглядно-психологічний переворот, що розбудив представників усіх напрямів і настав, коли “...люди раптом прокинулись від падіння страшного ідола і кинулись до пробоїни в стіні, де він упав. Цілі ідеологічні загони було кинуте на заліплення пробоїни. Однак одиниці кинулись її розширювати. З цього почалися шістдесятники [...] – ті, яким засвітилась істина і які вже не захотіли зректися чи відступитися від украденого світла” [8]. З'явилася надія на громадянську свободу, захищеність від беззаконня, від свавілля влади, на торжество справжньої демократії і права. Люди позбувалися

страху, починали сміливіше й вільніше думати і говорити. Першими відчули й усвідомили цю свободу – інтелігенти. Ще в 1953 р. виїшла дебютна збірка поезій Д. Павличка “Любов і ненависть”, а в 1957 р. Л. Костенко “Проміння землі” – митців, які стали немовби “предтечами” шістдесятництва, а згодом на рівних влилися у цей широкий соціокультурний рух. У 1961 р. з’являється низка “кардинально” нових творів: М. Вінграновського “3 книги першої, ще не виданої”, І. Драча “Ніж у сонці. Феєрична трагедія в двох частинах”, “Зелена радість конвалій” Є. Гуцала, публікації В. Симоненка, В. Стуса, Г. Тютюнника, Б. Олійника, Р. Іваничука та ін. Молоді таланти намагалися позбутися нагляду і тиску КДБ, гуртувалися самочинно, виходячи зі справжніх ідейно-естетичних інтересів. Вони збиралися, зокрема, на київській квартирі І. Світличного, яка на початку 1960-х рр. стала своєрідним центром національної культури. Наступного, 1962 р., гарматним залпом “вистрелили” у світ перші поетичні збірки М. Вінграновського (“Атомні прелюді”), В. Симоненка (“Тиша і грім”), І. Драча (“Соняшник”), Б. Олійника (“Б’ють у крицю ковалі”), книги малої прози В. Дрозда (“Люблю сині зорі”) та Є. Гуцала (“Люди серед людей”). Це був таки справді – вибух. У культурне життя під’ярмної України увірвалася зграя молодих талантів, які здійснили справжню революцію в найрізноманітніших мистецьких сферах: літературі, кіно, малярстві... Ця хвиля творчої свободи явила Україні й світові плеяду митців, імена яких на той час були незнайомими і новими, а тепер є славою і гордістю нації. Саме їх почали називати шістдесятниками. Хоча, на думку Максима Рильського, охрестили так це гроно обдаровань дещо поспішно й невдало, та термін “шістдесятники” так і зостався в історії. Здивоване й мало не шоковане суспільство, відвикле від зухвалих новацій як вияву природної зміни поколінь, одначе, відразу збагнуло: з’явилася нова генерація творців, які прагнуть сказати власне, оригінальне слово – як виявилось згодом – не лише в мистецтві, але й у суспільному житті. Та реакція на свідоме новаторство двадцятип’ятилітніх “порушників супокою” була різною. Діапазон оцінок їх дебютних публікацій – від захопленого схвалення до категоричного осуду. Щойно читацька публіка трохи отямилася від перших вражень, розгорілися дискусії на вічні теми: батьки і діти, традиції чи новаторство. На М. Вінграновського, І. Драча та ін. посипався град звинувачень у навмисній незрозумілості, затуманеності поетичного мислення, силованій оригінальності... Та в цій запальній полеміці пролунали й інші голоси – на захист новаторів 1960-х стали посивілі новатори 1920-х: П. Тичина й М. Рильський, трохи молодший від них А. Малишко... [8].

Започатковане насамперед поетами і художниками, шістдесятництво невдовзі набуло масштабу універсального соціокультурного феномену: літературно-мистецького, філософсько-ідеологічного, наукового, суспільно-політичного. В осерді цього руху були такі митці: поети (Д. Павличко, Л. Костенко, В. Симоненко, І. Драч, М. Вінграновський, В. Коротич, Б. Олійник, В. Стус, І. Калинець); прозаїки (Григор Тютюнник, Є. Гуцало, В. Дрозд, В. Шевчук, Р. Іваничук, Н. Бічужа); майстри художнього перекладу (зі старших – М. Лукаш, Г. Кочур, з молодших – А. Перепадя й А. Содомора); літературні критики (І. Світличний, І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська); малярі та графіки (О. Заливаха, А. Горська, В. Зарецький, Г. Севрук, Л. Семикіна, В. Кушнір, Г. Якутович, І. Остафійчук, І. Марчук); кіномитці й театральні діячі (режисери С. Параджанов, Ю. Ілленко, Л. Осика, Л. Танюк, актор І. Миколайчук); композитори (В. Сильвестров, Л. Грабовський, Л. Дичко, М. Скорик, В. Івасюк); публіцисти та правозахисники (В. Чорновіл, Л. Лук’яненко, В. Марченко, В. Мороз, О. Тихий, Ю. Литвин, М. Осадчий, Михайло та Богдан Горині, М. Зваричевська) та багато інших. До них дедалі ширше долучалися молоді науковці, учителі, студентство.

Для розуміння ментального обличчя шістдесятництва і їх впливу на соціокультурні процеси необхідно хоча б схематично розглянути культурно-історичні витoki цього явища. До них можна віднести: знайомство з надбаннями світової культури, особливо з модерною літературою та малярством ХХ століття; заглиблення в національні традиції української літератури (як класичної, так і доби Розстріляного Відродження); осягнення народної творчості (фольклор та міфологія, народне мистецтво).

Серед світоглядних засад шістдесятників слід виділити: лібералізм (культ свободи в усіх її виявах: свободи особистості, нації, свободи духу); гуманізм та антропоцентризм (культ людської особистості – центру Всесвіту); духовний демократизм (культ простої, звичайної людини-трудівника); духовний аристократизм (культ видатної творчої особистості); моралізм та етичний максималізм (культ моральності як абсолютного мірила людських вчинків); космізм (усвідомлення “планетарної причетності” людини як частинки Всесвіту до космічних процесів); активний патріотизм (любов до Батьківщини й свого народу) і національна самосвідомість, сакральне сприйняття рідної мови та історичної пам’яті як оберегів нації; культурництво (захист справжньої, високомайстерної культуротворчості).

До естетичних засад шістдесятників можна віднести: критику інакшістю – заперечення соцреалізму власною творчістю; естетичну незалежність, відстоювання свободи митця; єдність традицій (національних і світових) та новаторства; індивідуалізацію (посилення особистісного начала); інтелектуалізм, естетизм, елітарність [10].

Досить розмаїто постає жанрова система “шістдесятників” (лірична поезія, балади, притчі, етюди, поеми, сонети, рубаї, ліричні новели, історичні романи, роман у віршах, химерна проза) і проблемно-тематичні обшири: традиційні (природа, Вітчизна, народ, історична пам’ять, людина у всьому багатстві її проявів – суспільне життя, моральність, кохання, творчість) та нові теми (підкорення космосу, етична правомірність НТР, стандартизація особистості в умовах новітнього міщанства).

Отже, явище “шістдесятництва” було неоднозначним як за джерелами зародження, творчими постатями, так і за стильовими течіями та ідейно-естетичними вподобаннями. Тут були і модерністи (І. Драч, В. Голобородько, М. Воробйов), і неоромантики (М. Вінграновський, Р. Лубківський), і неонародники (В. Симоненко, Б. Олійник), і постмодерністи (В. Стус). Таке розмаїття свідчило про багатство відновлюваної української літератури. Воно не вкладалось у жорсткі рамки “соціалістичного реалізму”, загрожувало його існуванню, і тому радянська влада та слухняна критика (М. Шамота та ін.) намагалися його дискредитувати, звинувачуючи в “естетизмі”, “абстракціонізмі”, відірваності від життя тощо.

Як можна змалювати колективний ментальний портрет українських шістдесятників, дисидентів і правозахисників? Очевидно, мова має йти, насамперед, про такі параметри менталітету як свідомість, світогляд, моральні якості, культурно-духовні й національні цінності. Переважна більшість учасників цього руху представляли нову генерацію української інтелігенції, яка в порівнянні із старшим поколінням не зазнала репресій і такого руйнівного впливу комуністичної ідеології з її міфами і спотвореннями. Вони були людьми освіченими і обізнаними з гуманістичними концепціями західної культури, критично налаштованими до догматичної теорії і практики сталінізму, розкутішими у своїх судженнях, ідентифікували себе з історією і культурою України, сповідували українську національно-визвольну ідею, відстоювали права і свободи українців, виступали за розширення сфери функціонування української мови, виступали носіями високих моральних і духовних цінностей і якостей.

У 1960-х рр. здійснюються спроби перегляду так званого радянського трактування морально-етичних цінностей у житті та літературі, загострюється проблема історичної правди та пам'яті, співвідношення національного та інтернаціонального. Свій варіант зведення рахунків із несправедливим минулим і сучасністю запропонував М. Стельмах у романі “Правда і кривда”. Він одним із перших в УРСР звернувся до забороненої теми – голодомору 1932–1933 рр. та сталінських репресій (“Дума про тебе”, “Чотири броди”), хоча повністю розкрити її з огляду на тогочасну цензуру йому не вдалось.

Письменники здійснювали прорив для виходу з накинутах владою шор “виробничого роману”, позбавленого людинознавчої глибини (П. Загребельний “День для прийдешнього”, “Спека”; Ю. Мушкетик “Серце і камінь” та ін.). Оновлювальні віяння торкнулися й драматургії, де неподільно панував О. Корнійчук. Глядачі звернули увагу на появу драми О. Левади “Фауст і смерть”, комедії О. Коломійця “Фараони” тощо.

Спочатку, як свідчить мистецтвознавець Олексій Зарецький, шістдесятники “здебільшого... були лояльні радянські громадяни, які мали, як на порівняно молодих, досить високий соціальний статус – члени творчих спілок, аспіранти, науковці, їхні твори виставлялися та друкувались” [4]. У цей час письменників і поетів надихали новітні здобутки НТР: розщеплення атома, з'ясування молекулярної структури ДНК й особливо – польоти в міжпланетний простір. Проте з орбіти планета видалася такою крихітною й безборонною, що невдовзі на зміну романтиці нестримного освоєння космосу прийшло тверезе усвідомлення крихкої беззахисності всезагальної гармонії. До того ж віра в людину й любов до людини втілювалися насамперед у несамовито-щирій любові до України, вірі в непоборну силу її народу, його провідну місію. Тому в своїх виступах і публікаціях І. Світличний, Є. Сверстюк, І. Дзюба не дуже відверто, здебільшого завуальовано, але дошкульно критично оцінювали методологію соціалістичного реалізму, піднімали на щит новаторську поезію В. Симоненка, яка несла якийсь особливий, по-справжньому “шевченківський” дух. Особливо вразив його вірш “Україно, п'ю твої зіниці” зі словами: “Хай мовчать Америки й Росії, Коли я з тобою говорю”. Популярність В. Симоненка, Л. Костенко, Д. Павличка, І. Драча виходила за межі усталеного і викликала роздратування в офіційних колах. Зіткнення шістдесятників з системою було неминучим. Назрівав відкритий конфлікт із режимом. Тим паче, що на той час шістдесятництво вже гуртувалося не тільки довкола приватних “кухонних” осередків, але й в офіційно зареєстрованих громадсько-культурних організаціях – зі статутом, “керівними органами”, плановими заходами. У Києві це був Клуб творчої молоді “Сучасник” (голова – Л. Танюк), у Львові – “Пролісок” (на чолі з М. Косівим), імпульсом до створення якого став творчий візит до галицької столиці І. Дзюби, М. Вінграновського та І. Драча 1962 р. Тут збиралися, щоб обговорити мистецький й громадські питання, послухати гарну поезію й музику; клуб організував творчі вечори, вистави, виставки. Лунали гострі думки і “заборонені” слова – “Україна”, “нація” (замість “УРСР”, “радянський народ”), поширювалася “нерекомендована” чи й просто “крамольна” література, зароджувався “самвидав”.

Особливий резонанс і репресивну реакцію влади викликало політичне дисидентство. Л. Лук'яненко у 1959 р. заснував на Львівщині “Робітничо-селянський союз”, який ставив за мету добиватися демократичного виходу України зі складу СРСР шляхом всеукраїнського референдуму. Його арешт і засудження до смертної кари (згодом вирок був замінений на 25-річне ув'язнення) засвідчили, що період загальної ейфорії закінчувався. Пророче висловився у цьому зв'язку Д. Павличко у вірші “Коли умер кривавий Торквемада...”: “...Здох тиран, але стоїть тюрма!”. Ці рядки стали пророцтвом-

пересторогою, адже хрущовський постсталінізм фактично не був запереченням сталінізму. Тоталітарний режим зовні лібералізувався, але не мав наміру розпрощатися з репресивними методами.

Варто вказати на суттєву відмінність дисидентського руху в Україні й Росії. Якщо в Росії цей рух проявляв себе тільки в правозахисній площині, то в Україні, крім правозахисної діяльності, він набув політичної спрямованості, обґрунтовуючи ідею українського суверенітету. Зокрема, у 1964 р. Д. Квецько і З. Красовська створили “Український національний фронт”, який упродовж трьох років зумів розгорнути діяльність уже в п’яти областях, а його програма ставила за мету: “Відокремлення України від Росії, створення української самостійної держави в її етнографічних кордонах” [11]. УНФ дотримувався принципів націоналізму і вважав республіку колонією Росії. Подібних поглядів дотримувалася й “Об’єднана партія звільнення України” на чолі з Б. Гарматюком [6].

Період порівняно мирного співіснування системи з дисидентством закінчився у жовтні 1964 р., коли консервативні сили в керівництві КПРС домоглися звільнення М. Хрущова, а на його місце прийшов їх ставленик – Л. Брежнев, який взяв курс на згортання хрущовських реформ і ресталінізацію суспільства. У серпні-вересні 1965 р. Україною прокотилася перша брежньовська хвиля політичних арештів. Серед тих, хто потрапив за ґрати, переважно були шістдесятники: критик І. Світличний, маляр О. Заливаха, правозахисники В. Мороз, брати Горині... Почалася ера лицемірства й брехні, доносів і наклепів, закритих судів і публічних покаянь, тюрем і спецбожевільень, а то й фізичних розправ, замаскованих під кримінальні злочини (наприклад, звірячі вбивства художниці А. Горської, композитора В. Івасюка). А 4 вересня 1965 р. під час прем’єри фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків” у київському кінотеатрі “Україна” І. Дзюба виступив із заявою-протестом проти арештів української інтелігенції. Його підтримали В. Чорновіл, В. Стус, який, незважаючи на крики в залі, голосно вигукнув: “Хто проти тиранії, встаньте!”. Відважні піднялися. Решта залишилися сидіти. Усі відчували: настав час вибору. Або відстоювати свої позиції “до кінця”, або “пристосуватись” до нових умов життя, або “демонстративно” замовчати. Саме перед таким вибором постали шістдесятники, юність яких закінчилася разом з першими арештами. Друга хвиля арештів прокотилася 1972 р. (тоді забрали В. Стуса, В. Чорновола, Є. Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюбу, І. Калинця...) – багатьох із них змусили передчасно посивіти. 1980 рр. – третя хвиля. Розпочалася жорстока боротьба комуністичного режиму з інтелігентами-гуманістами, яких зазвичай проголошували “буржуазними націоналістами” [9].

Серед головних варіантів виходу з цієї кризової, “межової” (у термінології екзистенціалістів) ситуації, окрім підпільного опозиційного руху, зокрема націоналістичного, вималювалися три форми протистояння тоталітарному режимові, яке не сприймало його псевдоідеалів і псевдоцінностей, схилилося до опозиційної громадської діяльності як героїчної самоофіри приречених на страту, свідомих своєї приреченості (В. Стус, І. Світличний, А. Горська та ін.); “внутрішня еміграція” – самоізоляція у власному внутрішньому світі, втеча в мовчання (Л. Костенко, В. Шевчук, М. Коцюбинська та ін.); конформізм (від лат. *Conformis* – подібний, відповідний) – намагання ціною моральних та ідейних поступок врятувати власне життя й кар’єру; пасивне сприйняття нав’язуваної ідеології, підпорядкування “правилам гри” тоталітаризму заради фізичного виживання (Ю. Збанацький, В. Коротич, Л. Первомайський та ін.).

Перші гнили у тюрмах і висловлювали свою незгоду з політикою тоталітаризму через виснажливі голодування та відкриті листи протесту; другі

намагалися хоч якось підтримати своїх братів з того боку колючого дроту (хто плиткою шоколаду, хто книжкою чи випискою з важливої статті в періодиці, хто – просто добрим словом у листі, якимось дивом пропущеному в “зону”) і писали “в шухляду” (часом навіть без щонайменшої надії на друк); треті в цей час друкували сотні віршів і статей в періодиці, видавали десятки книжок з обов’язковими “паровозами” (програмовими поезіями про партію і Леніна, які “витягували на собі цілу збірку, уможливаючи її вихід у світ) і “даськими віршами” (до “красних дней календаря”), обіймали високі посади у видавництвах, редакціях, творчих спілках, органах державної влади, отже, не тільки прямо не виступали проти системи, але й оспівували її. Проте навряд чи ми маємо моральне право засуджувати других чи третіх, адже були такі часи і люди шукали шляхи самореалізації. Однак це не заважає нам схилити голову перед тими, хто навіть у жахливих умовах “виправно-трудовах”, а насправді – концентраційних таборів і поселень продовжував писати твори неперевершеної художньої вартості та ідейної спрямованості: наприклад, “Гратовані сонети” І. Світличного, його поема “Курбас”, що була присвячена пам’яті українського режисера Леся Курбаса, знищеного на сумнозвісних Соловках, рукописні збірки І. Калинця, що з’явилися друком на початку 1990-х рр. у Варшаві, Балтиморі-Торонто і Києві з символічними назвами: “Пробуджена муза” та “Невольнича муза”. У них неначе відбилася свідомість ровесників поета, котрі відчули подих “відлиги”, перейнялися нею і за це були жорстоко покарані.

Водночас навіть у межах офіційної імітаційної літератури пробивалися струмені опозиції. З літературного обігу було вилучено роман О. Гончара “Собор” на тій підставі, що в ньому мовилося про потребу відновлення національної пам’яті, про право людини на свободу, засуджувалися прояви пристосуванства та національного нігілізму. Суттєві зміни сталися і в поезії Д. Павличка. З неї витіснялися штампи “соціалістичного реалізму”, за якими дійсність розколювалася на дві непримиренно ворожі сили, що фарбувалися в контрастні чорний та білий кольори. Лірика дедалі глибше виповнювалася розмаїттям барв і форм, пізнавала принади яскравої метафори, проймалася насолодою творчого експерименту. Свідчення цьому – збірка “Гранослов” (1967). Високі морально-етичні критерії поет обґрунтовував і у великих віршованих формах (“Поєдинок”, “Вогнище” та ін.), до яких зверталися й інші поети. Можливо, найповніше в цьому жанрі розкрився талант Б. Олійника. Скромно дебютувавши у 1960-х рр., він поступово саморозкривався у філософському осмисленні принципових явищ етичного змісту (“Дорога”, “Рух”, “Урок”, “Доля” тощо). Особливе місце в його доробку посідає поема-цикл “Сиве сонце моє”. З переконливою силою художнього слова тут одухотворюється постать матері.

Багато в чому протилежної позиції послідовно дотримувалася Л. Костенко. Вона зуміла показати особистий приклад спротиву офіційній імітаційній літературі. У відповідь на те, що видавництва і редколегії журналів виставляли різного роду перешкоди і не приймали її рукописів, вона перестала їх надсилати, кинувши виклик тогочасному режиму. В її доробку відсутні поетичні акорди про “щасливе життя” під “мудрим керівництвом” компартії. Після збірки “Мандрівки серця” (1961) лише 1977 р. з’явилася її книжка під символічною назвою “Над берегами вічної ріки”. Невдовзі в українській літературі сталась особлива подія, пов’язана з публікацією її історичного роману у віршах “Маруся Чурай” (1979). Читача вразила не тільки нова, свіжа інтерпретація відомого сюжету про легендарну співачку часів Хмельниччини, а й потужний спалах історії. Ця надчутлива перейнятість пам’яттю роду і народу перетворилася на провідну в поемах “Скіфська одіссея”, “Дума про трьох братів неазовських” та у віршах, позначених історіософічною пристрасцю (“Лютіж”, “Чигиринський колодязь”,

“Князь Василько”, “Чадра Марусі” тощо). Поетеса змогла сфокусувати історичну перспективу в одну точку. Але, на відміну від представників “празької школи”, вона не так заглиблювалася в минуле, як переклала його в сучасне.

В одну неподільну сув’язь поєднав долю давнього і нинішнього Києва П. Загребельний у романі “Диво”, а відтак поетапно висвітлив перебіг національного минулого українського народу (“Первоміст”, “Смерть у Києві”, “Євпраксія”, “Роксолана”, “Я, Богдан” тощо). Він, як і інші письменники розширяли хронологічні межі української історії, зважувалися полемізувати з офіційною історіографією, яка відмовляла українству в знанні свого справжнього родоводу. Тому брутальній критиці було піддано романи “Мальви” Р. Іваничука та “Меч Арея” І. Білика. Давню традицію самовидців-речників культурної опозиції продовжував В. Шевчук. У його творах часто зображені персонажі-книжники, наприклад, Семен-затворник (“На полі смиренному”), Ілля Турчиновський (“Три листки за вікном”). Подібна манера спостерігається і в його романах, присвячених сучасності (“Дім на горі”) [12]. Дисидентський, а відтак і правозахисний рух опору радянському тоталітаризму відіграв колосальну роль у захисті національних цінностей української культури, захисті української мови, свідченням чого є численні дослідження та документи, оприлюднені в останні роки [5].

Знаковим було те, що рух шістдесятників за три-чотири роки пройшов еволюцію від культурно-просвітницьких проблем до суспільно-політичного протесту. Це проявилось не тільки в самвидаві, але й у створенні певних стійких груп активно діючих однодумців. Тобто, бачимо появу структурної опозиції існуючому режиму. Створюються необхідні програми дій. Крім роботи І. Дзюби [2], поширювалася стаття Е. Пронюка “Стан і завдання українського визвольного руху”. Акцентуючи на зв’язок теперішнього руху і попереднього, автор зауважує, що за нових умов мають бути використані ідейні, легальні й нелегальні засоби, масова й індивідуальна агітація та пропаганда, використання різноманітних товаристів, демонстрацій, зібрань тощо [1]. Три антирадянських документи створила киянка Є. Кузнецова. Вона послідовно проводила думку, що російський шовінізм – джерело нещастя України, а її майбутнє бачиться таким, яке сьогодні має Болгарія або Чехо-Словаччина. Цими ж настроями була перейнята і харківська інтелігенція. А оскільки вже діяли й підпільні організації, то можна говорити про наявність стійкої політичної опозиції. Влада знала про це і вирішила вжити невідкладних заходів. Почалися широкі показові арешти й переслідування незгідних.

Однією з головних організаційних форм руху наприкінці 1960-х років стає виготовлення і розповсюдження самвидаву. Національний рух згуртовується за допомогою всеукраїнського підпільного видання. Це був “Український вісник” за редактуванням В. Чорновола. Отже, рух починає ясно усвідомлювати важливість організації справи, значення нелегального видання, різних методів і форм роботи. Таким чином, поєдналися у своєму поступі найкращі риси попереднього етапу з урахуванням досвіду підпільних груп. На таку переорієнтацію руху вплинула блискуча публіцистика В. Мороза, серед них “Репортаж із заповідника імені Берії” і “Серед снігів” [7].

Уже на початок 1970-х років національний рух опору радянській тоталітарній системі можна назвати українським національно-визвольним. Влада відреагувала на його посилення черговими репресіями. У 1972 р. почалися нові масові арешти. Але вони не зупинили цей рух. Про що свідчить поява Української групи сприяння виконанню Гельсінських угод (УГГ). Її створили відомі українські письменники та політичні в’язні: М. Руденко, О. Мешко, О. Бердник, Л. Лук’яненко, О. Тихий, І. Кандиба.

Українська Гельсінська група спробувала поєднати для більшої ефективності опору режимові боротьбу українців як нації з боротьбою інших націй за свободу. У статті “Наші завдання” правозахисний рух у середині 1978 р. ототожнював себе з національно-визвольним рухом.

На початку 1980-х років рух продовжував існувати як у вигляді організації “Українського патріотичного руху”, так і у появі окремих осіб, які розповсюджували самвидав, писали й розповсюджували листівки тощо. З початком перебудови в СРСР національно-визвольний рух набув масовості. Більшість його учасників швидко проходила шлях від “національного комунізму” до повного його заперечення. У національно-визвольному русі свідомо брали участь 2,5–4 тис. осіб. Зрозуміло, що їм співчували десятки тисяч людей. Їх вистачило, щоб підняти маси на активні виступи в кінці 1980-х років. З 1987 р. рух знову швидко переходить від культурницьких проблем до політичних вимог. Тобто від “Спадщини” (Київ), “Руху” (Івано-Франківськ), товариства Лева (Львів), Товариства української мови ім. Т. Шевченка – до Української Гельсінської Спілки та Народного руху України за перебудову (НРУ).

Течії дисидентського руху не були відгороджені одна від одної, їх учасники то розходились, то зливались, переслідуючи багато в чому спільну мету. Окрім національно-культурної, пов’язаної головним чином з українським шістдесятництвом і його представниками, в 1970-х рр. найбільшу активність демонстрували:

1. Правозахисне дисидентство, репрезентоване Українською Гельсінською групою – тобто групою сприяння виконанню Гельсінських угод, що стосувались прав людини і були підписані СРСР у 1975 р. УГГ була утворена в листопаді 1976 р. у Києві. Її очолив письменник М. Руденко. До складу групи входили О. Бердник, І. Григоренко, Л. Лук’яненко, І. Кандиба, М. Маринович та ін., усього 37 осіб. Вона підтримувала зв’язок з московськими правозахисниками А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. УГГ мала на меті: ознайомлювати українське суспільство з Декларацією Прав Людини ООН; збирати докази порушення владою прав людини, національних прав в Україні, застосування політики етно- і лінгвоциду та насильницької русифікації; домагатись безпосереднього контакту України з іншими країнами, акредитації в республіці представників закордонної преси, вільного обміну інформацією та ідеями. Проте ні певна поміркованість УГГ, ні легальні форми роботи, ні міжнародна громадська думка не перешкодили радянській владі розпочати гоніння. До 1980 р. близько 75 % учасників Української Гельсінської групи були ув’язнені на термін від 10 до 15 років. Решта емігрувала.

2. Релігійне дисидентство, що мало на меті боротьбу за фактичне, а не декларативне визнання свободи совісті. В Україні, зокрема, воно вело боротьбу за відновлення українських греко-католицької та автокефальної православної церков, свободу діяльності протестантських сект. Яскравими представниками цієї течії були Г. Вінс, І. Гель, В. Романюк, Й. Тереля.

3. Національно орієнтоване дисидентство, яке рішуче засуджувало шовінізм, імперську політику центру, форсовану русифікацію, виступало на захист прав і свобод усіх народів та їх співпрацю в боротьбі за умови життя, гідні цивілізованого світу. Певна частина учасників цієї течії захищала ідею відокремлення України від СРСР мирним шляхом. До цього напряму належали І. Караванський, В. Мороз, В. Чорновіл, Ігор та Ірина Калинці, М. Косів та ін.

Спільною рисою усіх напрямів дисидентства був захист інтересів українського народу, тобто органічне включення у сферу їх діяльності національного фактора. Специфіка дисидентського руху полягає у тому, що він, будучи реальною опозиційною силою, фактично не мав ні власних організаційних структур (партій, об’єднань), ні цілісної загальної програми.

Ідеологічний спектр дисидентського руху в Україні мав здебільшого націонал-комуністичне забарвлення, але були представлені й радикально-націоналістичні сили, погляди яких були близькими до інтегрального націоналізму Д. Донцова та ідеології ОУН (В. Мороз).

Загалом, незважаючи на певну ідеологічну розмитість дисидентського руху, його недостатню сформованість в організаційному плані – це був рух, який наближав відновлення незалежності України, сприяв відродженню ідеалів українського менталітету як основи самобутності й нескореності українського народу. Ментальне обличчя учасників цього руху добре охарактеризував І. Лисяк-Рудницький, зазначивши, що їх жертовність і хоробрість свідчили про незламний дух української нації. “Їхня боротьба за людські й національні права, – зазначав він, – узгоджуються з тенденцією світового загальнолюдського поступу в дусі свободи” [5, с. 487].

Підводячи підсумок розгляду деформацій менталітету українців, їх маргіналізацію на тлі більшовицької окупації та комунізації України, варто ще раз зазначити, що, не дивлячись на насилля, масові репресії, голодомори, величезні втрати і травми, отримані в роки Другої світової війни і повесенних лихоліть, український народ зумів зберегти у своїй масі фундаментальні цінності й національні традиції, свою мову, культуру і духовність, питомі ментальні риси: любов до рідної землі, працьовитість, терпимість, не агресивність, здатність захищати себе і Вітчизну. Величезна заслуга в збереженні самобутності українського народу потужного руху спротиву політиці окупаційного режиму, діяльності шістдесятників, дисидентів і правозахисників.

Список використаних джерел

1. *Дисидентський рух в Україні у 60–80-х роках* // <http://histuacom/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv/disidentskij-rux-v-ukraini-u-60-80-rokax>.
2. *Дзюба І.* Інтернаціоналізм чи русифікація? – К.: Видавничий дім “KM Academia”, 1998. – 276 с.
3. *Wittfogel K. A.* George Tayler, international Encyclopedia of Social Sciences, 18-London: Collier, 1979. – 812 р.
4. *Зарецький О.* Українські шістдесятники і хрущовська відлига в етнокультурному просторі СРСР // *Сучасність*. – 1995. – № 4.
5. *Касьянов Г. В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980-х років. – К.: Либідь, 1995. – 130 с.;
6. *Рух опору в Україні: 1960–1990.* Енциклопедичний довідник. – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
7. *Литвин В.* Історія України. – К.: Наукова думка, 2006. – 728 с.
8. *Рух опору в Україні: 1960–1990: енциклопедичний довідник / передм. Осипа Зінкевича, Олеся Обертаса.* – К.: Смолоскип, 2010. – 804 с.
9. *Сверстюк Є.* Шістдесятники і Захід // *Сверстюк Є.* Блудні сини України. – К.: Знання, 1993. – 256 с.
10. *Сверстюк Є.* Українська література і християнська традиція // *Сучасність*. – 1995. – №12.
11. *Похльовська О.* Українські шістдесятники: філософія бунту // *Сучасність*. – 2000. – № 4.
12. *Українське шістдесятництво.* Літературна енциклопедія // <http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60>.
13. *Сугоняко О.* Дух повстанців – щеплення від руїни // *Наша віра*. – 2002. – № 11.
14. *Українське шістдесятництво.* Літературна енциклопедія // <http://www.ukrlib.com.ua/encycl/60>.

Михаил Юрий, Николай Алексиевц

ДВИЖЕНИЕ НЕСОГЛАСНЫХ КАК ВОЗРОЖДЕНИЕ НЕПОКОРЕННОГО МЕНТАЛИТЕТА УКРАИНЦЕВ

В статье идет речь о движении сопротивления шестидесятников, диссидентов, правозащитников тоталитарному большевистскому строю и попытке восстановить деформированный менталитет украинцев.

Ключевые слова: менталитет, тоталитаризм, диссиденты, шестидесятники, правозащитники.